

*Sevil Həziyeva**

YERALTI SULAR HÜQUQUN OBYEKTİ KİMİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ BEYNƏLXALQ QANUNVERİCİLİKDƏ YERALTI SULARIN TƏNZİMLƏNMƏSİ, İSTİFADƏSİ VƏ MÜHAFİZƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Annotasiya

Məqalədə yeraltı suların getdikcə artan əhəmiyyəti və hüquqi tənzimlənməsinin müxtəlif aspektləri araşdırılmış, həmin su obyektləri üzərində mülkiyyətin tarixən formalaşan və hal-hazırda da öz aktuallığını qoruyub-saxlamağı bacarmış müxtəlif formaları ətraflı şəkildə incələnmiş, bu sahədə Amerika Birləşmiş Ştatlarının qanunvericiliyi və Azərbaycan Respublikası qanunlarının xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılaraq müqayisə edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə yeraltı sulardan milli qanunvericilik çərçivəsində istifadə qaydaları və şərtləri göstərilmiş, yeraltı suların tənzimlənməsi sahəsində fəaliyyət göstərən icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətləri, fəaliyyətlərinin əsas istiqamətləri üzrə müxtəlif mənbələrə istinad edilməklə tədqiqat aparılmışdır. Bundan əlavə, yeraltı suların əsas çirklənmə mənbələrinə diqqət çəkilərək onların hüquqi mühafizəsinin əsasları öyrənilmiş, müvafiq normativ hüquqi aktlarda yeraltı sularla bağlı olan hüquq pozuntularına tətbiq edilən inzibati tənbeh tədbirləri, cəzalar və s. araşdırılmışdır. Son olaraq, məqalədə beynəlxalq sahədə nizamlanma üçün əsas olan qanunvericilik aktları tədqiq edilmiş, beynəlxalq praktikaya yerli qanunvericilikdə hansı dərəcədə riayət olunması məsələsi araşdırılmış, müəyyən çatışmazlıq və boşluqlara diqqət çəkilmişdir.

Abstract

The article examines the growing importance of groundwater and various aspects of its legal regulation and examines in detail the various forms of ownership of these water bodies that have historically formed and are still relevant today, as well as the characteristics of United States of America legislation and the laws of the Republic of Azerbaijan were investigated and compared. At the same time, the article shows the rules and conditions of use of groundwater within the framework of national legislation, conducted a study with reference to various sources on the powers of the executive authorities in the field of groundwater regulation, the main areas of activity. Moreover, the main sources of groundwater pollution, the basics of their legal protection, the relevant regulations, administrative sanctions, penalties, etc. applied to violations of groundwater rights have been researched. Lastly, the legislative acts that are the basis for regulation in the international arena have been studied, the question of the extent to which international practice is observed in local legislation has been investigated, and certain shortcomings and gaps have been noted in the article.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....45

* Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 3-cü kurs tələbəsi.

I. Azərbaycan Respublikası ərazisində yeraltı suların hüquqi rejimi	47
A. Yeraltı suların anlayışı, əhəmiyyəti və yeraltı su mənbələri üzərində mülkiyyət.....	47
B. Yeraltı suların Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun istifadəsi	52
C. Yeraltı suların çirklənməsi və çirklənmədən mühafizəsi problemlərinin qanunvericilikdə tənzimlənməsi.....	56
II. Yeraltı suların beynəlxalq hüquqi rejimi	60
A. “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında” BMT Konvensiyasının “Su və sağlamlıq haqqında” Protokolu	61
B. Avropa İttifaqı Su Çərçivə Direktivi	64
Nəticə.....	65

Giriş

Müasir dünyada cəmiyyətin və eləcə də dövlətlərin ən mühüm vəzifələrindən biri də planetin ekoloji balansının qorunub saxlanması və ekoloji obyektlərin məqsədəuyğun, ağlabatan formada istifadəsidir. Bildiyimiz kimi, ekoloji mənbələrdən istifadənin ən mühüm prinsiplərindən biri də onların ən əsas ehtiyaclar üçün istifadə edilməsi və bu zaman gələcək nəsillərin mənafeyinin nəzərə alınmasıdır. Bu xüsusda “ağlabatan istifadə” dedikdə israfçılığın qarşısını almaqla su obyektlərinin gələcəkdə bərpa edilməsinə şərait yaradacaq şəkildə effektiv istifadəsi nəzərdə tutulur.¹

Adıçəkilən sahədə aparılan fəaliyyətin başlıca istiqamətlərindən biri ətraf mühitin ən əhəmiyyətli ünsürlərindən olan suyun istifadəsi və mühafizəsi məsələsidir. Məlum olduğu kimi, Yerin su təbəqəsi hidrosfer adlanır və ən ümumi mənada hidrosferin dünya okeanı, kontinental sular və yeraltı sulara bölünməsi qəbul edilmişdir.² Yeraltı sular insanlar, ətraf mühit və bütövlükdə Yer planeti üçün mühüm həyati resurslardan biri hesab olunur. Yer səthinin altında yerləşən sular planetin şirin su ehtiyatının 98%-ni təşkil edir və bu da orta hesabla istehlak edilən ümumi suyun üçdə birinə bərabərdir.³ Bu qiymətli su mənbələri dünya əhalisinin 50%-ə qədərini tamamilə və ya qismən içməli su ilə təmin edir və həmçinin kənd təsərrüfatı üçün suvarma suyunun təxminən yarısının (43%-i) mənbəyidir.⁴ Dünyada yaşayan 2,5

¹ Brian E. Gray, *The Reasonable Use Doctrine in California Water Law and Policy*, 83 (2015).

² Hənifə Babayev, *Ekologiya və Müasir Hidrosfer*, 88 (2007).

³ Natalie Parletta, *The Importance of Groundwater and of Predicting Human Impacts on It* (2020), <https://www.forbes.com/sites/natalieparletta/2019/07/17/the-importance-of-groundwater-and-of-predicting-human-impacts-on-it/?sh=e1b31f01614b> (son baxış 20 dekabr 2021).

⁴ The Groundwater Project, *The Importance of Groundwater*, <https://gw-project.org/the-importance-of-groundwater/> (son baxış 23 dekabr 2021).

milyard insan üçün gündəlik suya olan ehtiyaclarını ödəmək böyük ölçüdə yeraltı su ehtiyatlarından asılıdır.⁵ Yeraltı su ehtiyatlarının böyük bir qismi yerin təkində yerləşir. Maraqlıdır ki, planetdə səth sularının yox dərəcəsində olduğu yerlərdə belə yerin təkində yeraltı su mənbələri aşkar olunaraq istifadəyə verilir. Belə ki, əlverişsiz həyat şəraitlərinə görə yaşayışın mümkünsüz olduğu Saxara səhrasında 150-200 metr dərinlikdə yeraltı suların varlığı aşkar edilmişdir.⁶ Bu da öz növbəsində, yeraltı suların dünya üzərində paylanması vəziyyətinin səth sularına nisbətdə olduqca fərqli olduğunu göstərir.

Dünyanın hər bir ölkəsi öz ərazisində yerləşən və istifadəyə yararlı səth və yeraltı su ehtiyatlarını öyrənərək müvafiq statistikalar hazırlayır, su mənbələrinin yerləşdiyi yerləri aşkar etməklə onların mühafizəsi üçün müvafiq tədbirlər görür. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasında da yeraltı su ehtiyatları ilə bağlı bir sıra tənzimlənmələr həyata keçirilir. Ölkəmizin su təminatı bir çox spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu təminat su anbarlarının köməyi ilə yeraltı suların, həmçinin Kür və Araz kimi böyük çaylardan alınır, lakin adı çəkilən çaylar, eləcə də digər içməli su mənbələri öz başlanğıcını Türkiyə, Rusiya və Gürcüstan kimi qonşu ölkələrdən götürür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası dünyada sudan asılı ölkələr arasında 16-cı yerdədir.⁷ Bundan əlavə, Cənubi Qafqazın ümumi su ehtiyatlarının cəmi 10%-i Azərbaycan Respublikasının payına düşür.⁸ Məhz bu səbəbdən ölkədə yerləşən yeraltı suların məqsəduyğun istifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda sadalanan faktlara əsasən bildirilməlidir ki, yeraltı suların beynəlxalq, regional və yerli qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənməsi bir çox dövlətlərin və təşkilatların daim diqqət mərkəzindədir. Məqalədə də bu qiymətli mənbələrin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq yeraltı suların bugünkü hüquqi rejimi, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müxtəlif normativ aktlarında tənzimlənən istifadə və çirklənmədən mühafizəsi ilə bağlı normalar araşdırılacaq, eləcə də Azərbaycan Respublikasının yeraltı sularla bağlı ratifikasiya etdiyi beynəlxalq müqavilələr təhlil ediləcək, sonda qanunvericilikdəki boşluq və çətinliklərlə bağlı müvafiq tövsiyələr veriləcəkdir.

⁵ Yenə orada.

⁶ Babayev, yuxarıda istinad 2, 92.

⁷ Hubert Lohr, Şamil Hüseynov, Maqşud Babayev və Teymur Osmanov, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı/Qlobal Ekoloji Fond II Kür Layihəsi - Azərbaycanda Su Sektorunda Mövcud və Planlaşdırılan Qanunlar, Qaydalar və Onların Tətbiqetmə Mexanizmləri, 20 (2018).

⁸ İlham Məmmədov, Azərbaycanda İçməli Su Problemi: Dövlət Nəzarəti və İctimai Məsuliyyət, 7 (2010).

I. Azərbaycan Respublikası ərazisində yeraltı suların hüquqi rejimi

A. Yeraltı suların anlayışı, əhəmiyyəti və yeraltı su mənbələri üzərində mülkiyyət

Yeraltı sular iqtisadi, sosial, ekoloji və siyasi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, iqtisadi baxımdan yeraltı sular Türkiyə, Pakistan, İran İslam Respublikası, Meksika və s. kimi ölkələrdə sənaye və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində geniş şəkildə istifadə olunur.⁹ Sosial aspektdən bu sular dünya əhalisinin yarısından çoxunun əsas su ehtiyaclarının qarşılanmasına xidmət edir.¹⁰ Məsələn, "Azərsu" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti kommunal-məişət təminatı üçün həm səth sularından, həm də yeraltı sulardan istifadə edir.¹¹ Ekoloji cəhətdən yeraltı sular səth sularının, eləcə də kökləri torpaqla sıx bağlı olan ağacların və digər mikroorqanizmlərin qidalanmasının əsas vasitələrindəndir.

Yeraltı suların bu qədər mühüm əhəmiyyətinə baxmayaraq onlara həm beynəlxalq, həm də yerli qanunvericilikdə nisbətən az diqqət yetirilmiş və olduqca məhdud şəkildə tənzimlənmişdir. Ölkəmizdə yeraltı suların tənzimlənməsi Su Məcəlləsi, "Yerin təki haqqında", "Su təchizatı və tullantı suları haqqında", "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında", "Bələdiyyələrin su təsərrüfatı haqqında" və bir sıra başqa qanunlar və Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə məsələn, "Sudan istifadə Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, həmçinin Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin metodiki göstərişləri və s. ilə həyata keçirilir. Sadalanan normativ aktlarda yeraltı sulardan müvafiq maddələrdə və bəndlərdə bəhs edilmiş, mahiyyətinə toxunulmuş, lakin hər hansı vahid və sistemli tənzimlənmə aparılmamışdır. Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsinin 7-ci maddəsində yeraltı sulara belə bir anlayış verilmişdir:

"Yeraltı su obyektlərinə yerin təkində yerləşən geoloji strukturlarda toplanmış sular daxildir".¹²

Həmin maddədə yeraltı su obyektlərinin dairəsi də müəyyənləşdirilmişdir:¹³

- *"sulu horizont — yerin təkində geoloji struktur daxilində yerləşən, məsamələrində, çatlarında və boşluqlarında hidravlik əlaqəli sular toplanmış süxurlar təbəqəsi (lay);*
- *yeraltı su hövzəsi — yerin təkində müəyyən geoloji struktur daxilində yerləşən*

⁹ S. Siebert, J. Burke, M. Faures, K. Frenken, J. Hoogeven, P. Döll, F. T. Portmann, *Groundwater Use for Irrigation – A Global Inventory*, 14 Hydrology Earth System Sciences 1863, 1871 (2010).

¹⁰ Yuxarıda istinad 4.

¹¹ Ramçand Oad, Dennis Viçelnz, Ted Patterson, Stiv Parsons, Mərkəzi və Qərbi Asiyada Su Ehtiyatları Sektoru üzrə Strategiyaların İşlənilib Hazırlanması: Azərbaycan Respublikası, 25 (2015).

¹² Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi, mad. 7 (1997).

¹³ Yenə orada.

sulu horizontların, sulu çatların məcmusu;

- *yeraltı su yatağı — sulu horizontun yeraltı suların çıxarılması üçün əlverişli şəraiti olan hissəsidir”.*

Bu maddəyə əsasən qanunvericilikdə yeraltı sulara sadəcə su mənbəsi olaraq deyil, eləcə də kompleks obyekt kimi baxıldığını müşahidə etmək mümkündür.

Yeraltı su obyektləri üzərində mülkiyyət hüququ məsələsi də olduqca ziddiyyətlidir. Belə ki, “qədim Roma hüququnda formalaşan və müasir dövrdə bir sıra kontinental hüquq ölkələrinin qanunvericiliyində qəbul olunmuş konsepsiyada yeraltı sular üzərində mülkiyyət torpaq üzərindəki mülkiyyətlə birbaşa bağlıdır. Yəni torpağın sahibi eyni zamanda həmin torpağın alt səthində yerləşən yeraltı suların da sahibi hesab olunur”.¹⁴ Digər bir yanaşma isə yeraltı suların konkret şəxslərin fərdi mülkiyyətində deyil, cəmiyyət üzvlərinin ümumi mülkiyyətində olması ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyəyə görə hər kəsin əsas ehtiyacları üçün yeraltı sulardan istifadəyə bərabər hüquqları vardır.¹⁵ Bu yanaşma bəzi dini mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Məsələn, İslam qanunlarında “susuzluq haqqı (haqq-ı şərb)” anlayışına görə heyvanların da insanlarla bərabər təmiz sudan istifadə hüquqları vardır.¹⁶

Yuxarıda sadalanan konsepsiyalara diqqət yetirərkən görünür ki, yeraltı su ehtiyatları üzərində mülkiyyət hüququnun müəyyənləşdirilməsi ictimai həyatda və hüquqda kifayət qədər problemlə məsələlərdən biridir. Belə ki, yerüstü su ehtiyatlarının aşkarlıq xarakterinə görə tənzimlənməsi rahatdır, çünki bu zaman onların harada yerləşdiyi və hansı subyektə məxsus torpaqdan keçdiyini asan bir şəkildə müəyyənləşdirmək olur. Bundan fərqli olaraq yeraltı su ehtiyatları yer səthinin altında yerləşdiyindən çox vaxt gizli olur və onları konseptuallaşdırmaq daha çətin hesab olunur. Bu baxımdan müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində mövcud olan yanaşmalar da birbirindən fərqlənir. Məsələn, yeraltı suların ən detallı və aydın tənzimləndiyi ölkələrdən biri olan ABŞ-də bu sahədəki praktikanı analiz etsək, məsələ daha anlaşıqlı olar.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının yeraltı sularla bağlı qanunvericiliyinin olduqca maraqlı inkişaf tarixi vardır, belə ki, bu normaların təkamülü müxtəlif formalarda baş vermişdir. Qanunvericilikdə mülkiyyət və istifadə hüquqları fərqli nəzəriyyələr əsasında formalaşmışdır:¹⁷

1. Mütləq hökmranlıq (“mütləq sahiblik” və ya “işğal hüququ”);
2. Korrelyativ hüquqlar;

¹⁴ Food and Agriculture Organization of the United Nations, Groundwater Management – the Search for Practical Approaches, § 5 (2003).

¹⁵ Yenə orada.

¹⁶ James L. Wescoat Jr., *The “Right of Thirst” for Animals in Islamic Law: A Comparative Approach*, 13 Environment and Planning D: Society and Space 637, 637 (1995).

¹⁷ Joseph W. Dellapenna, *A Primer on Groundwater Law*, 49 Idaho Law Review 265, 269 (2013).

3. Mənsubiyyət hüququ.

Mütləq hökmranlıq konsepsiyası birbaşa olaraq mülkiyyətə mütləq şəkildə sahib olma qaydasını müəyyən edir.¹⁸ 19-cu əsrdə formalaşan bu nəzəriyyəyə əsasən torpaq mülkiyyətçisi olan şəxs, eyni zamanda onda yerləşən yeraltı suların da mülkiyyətçisi hesab olunurdu. Buna baxmayaraq bu hüquq “tutma qaydası” çərçivəsində həyata keçirilir, yəni torpaq mülkiyyətçisi yeraltı suyu hər hansı bir formada “işğal etmirsə” (məsələn, suyun quyu qazılaraq çəkilməsi), onun mülkiyyət hüququ yaranmır.¹⁹ Bu konsepsiya məhz Pensilvaniya Ali Məhkəməsinin *Westmoreland Cambria Nat. Gas Co. v. Dewitt*²⁰ olan məhkəmə işində verdiyi qərara əsaslanır. Məhkəmə qətnaməsinə görə “su, neft və qaz, heyvanlarla analoji xüsusiyyətlərə malikdir, bu maddələr digər minerallardan fərqli olaraq sahibinin iradəsi olmadan mövcud olduğu yerdən uzaqlaşmaq qabiliyyətinə sahibdir. Həmin maddələr mülkiyyətçinin torpağında olduğu dövrdə onun nəzarətinə tabedir, lakin onlar başqa mülkiyyətçinin torpağına hərəkət etdikdə, keçmiş sahibin onlara olan hüququ itir. Bununla birlikdə, mülkiyyətçi sudan əğlabatan şəkildə, yəni suyun mənbəsinə zərər vurmada və ətraf mühiti çirkləndirmədən istifadə etməli və digər şəxslərin (əsasən öz torpağına qonşurmadan və ətrafda olan torpaqların sahiblərinin) hüquqlarına zərər verməməlidir”.²¹ Üzərindən təxminən 2 əsr keçmiş bu konsepsiya artıq qüvvəsini itirmək üzrədir, belə ki, bu qayda ABŞ-nin sadəcə bir neçə ştatında – İndiana, Texas və Mendə müəyyən məhdudiyətlərlə tətbiq olunur.²²

Digər bir konsepsiya isə korrelyativ hüquqlar konsepsiyadır. Amerika məhkəmələri “korrelyativ hüquqlar” ifadəsini ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində Minnesota və Nyu-Cersidə təqdim etmişdir.²³ Adı çəkilən yerdə bu ifadə yeraltı suların ticarət məqsədilə kütləvi çıxarılmasının qarşısını almaq və ya məhdudlaşdırmaq üçün istifadə edilmişdir.²⁴ Kaliforniyada isə bu termin fərqli formada istifadə edilmişdir. Kaliforniya məhkəməsinin *Katz v. Walkinshaw*²⁵ məhkəmə işi ilə bağlı olan qərarına əsasən korrelyativ hüquqlar imkan verir ki, ən azı suvarma məqsədilə su mənbəsi axtaran yeraltı su istifadəçiləri həmin mənbələri öz torpaq sahələrinə mütənasib olaraq paylaşsınlar.²⁶ Yəni bu yanaşma yeraltı su mənbələrinin üzərində hüquqi iddiası olan şəxslər arasında bölüşdürülməsini tələb edir.

Digər maraqlı bir yanaşma isə mənsubiyyət hüququ (appropriative rights)

¹⁸ Yenə orada, 270.

¹⁹ Yenə orada.

²⁰ *Westmoreland Etc. N. Gas Co. v. DeWitt*, 18 A. 724 (1889). Burada bax:

[https://cite.case.law/pdf/568976/Westmoreland%20N.%20Gas%20Co.%20v.%20DeWitt,%20130%20Pa.%20235%20\(1889\).pdf](https://cite.case.law/pdf/568976/Westmoreland%20N.%20Gas%20Co.%20v.%20DeWitt,%20130%20Pa.%20235%20(1889).pdf) (son baxış 20 dekabr 2021).

²¹ Yenə orada, 240.

²² Dellapenna, yuxarıda istinad 17, 274.

²³ Yenə orada, 276.

²⁴ Yenə orada.

²⁵ *Katz v. Walkinshaw*, 74 P. 766 (1903). Burada bax: <https://casetext.com/case/katz-v-walkinshaw> (son baxış 4 dekabr 2021).

²⁶ Yuxarıda istinad 17, 276.

ilə bağlıdır. Nəzəriyyə 19-cu əsrdə Kaliforniyada mövcud olan və inkişaf edən mədəncilik fəaliyyətinin məhsulu olmuşdur.²⁷ Bu hüquq *“vaxtda birinci olan hüquqda birinci olandır”* ideyasına əsaslanır (*“first in time is first in right”*).²⁸ Yəni yeraltı su yerləşən hövzə ilk kim tərəfindən əldə olunarsa, sahiblik hüququ da məhz ona məxsus olur. Mənsubiyyət hüququ, ümumiyyətlə, su ehtiyatları üzərindəki fiziki nəzarətə və onun faydalı istifadəsinə əsaslanır.²⁹ Bu hüququn daha bir maraqlı cəhəti isə suyun davamlı istifadəsindən asılı olmasıdır, yəni su mənbəyindən istifadə edilməməsi nəticəsində mənsubiyyət hüququ da itirilə bilər.³⁰

Ölkəmizdə su obyektləri üzərində mülkiyyət hüququ Amerika təcrübəsindən bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənir. İlk olaraq, Amerika qanunvericiliyindəki subyektiv yanaşmadan fərqli olaraq yerli qanunvericilikdə mülkiyyət hüququ su obyektlərinin yerləşmə formasından asılı olmayaraq ümumi tənzimlənir, onun səth və ya yeraltı su obyekt olması qanunun gözündə elə bir fərq yaratmır. Eyni zamanda milli qanunvericilikdə su obyektlərinin böyük bir qismi üzərində mülkiyyət hüququ ayrı-ayrı fiziki və ya hüquqi şəxslərə deyil, məhz dövlətə məxsusdur.³¹ Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsinin 5-ci maddəsinə görə isə *“yeraltı sular Azərbaycan Respublikasının su fonduna daxildir”*.³² Su Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə əsasən isə *“Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, sərhəd su obyektləri, dövlət və yerli əhəmiyyətli yerüstü və yeraltı su obyektləri, xüsusi qorunan su obyektləri dövlətə məxsusdur və bu obyektlər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada istifadəyə, icarəyə və bələdiyyə mülkiyyətinə verilə bilər”*.³³ Həmin məcəllənin 14-cü maddəsinə görə *“xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələrində yerləşən, başqa su obyektləri ilə hidravliki əlaqəsi və axarı olmayan kiçik sututarlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xüsusi mülkiyyətə verilə bilər”*.³⁴ Bu hüquq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan şəxslərə və xarici dövlətlərin hüquqi şəxslərinə şamil edilmir.³⁵ Bu da o deməkdir ki, torpaq üzərindəki mülkiyyət rejimi, analoji olaraq su mənbələri üçün də tətbiq edilir.

Su ehtiyatlarının böyük bir qismi dövlətə məxsus olduğundan onların istismarı, istifadəsinə nəzarət və mühafizəsi məsələləri də müvafiq dövlət orqanları (Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, “Azərsu” ASC, Dövlət Su Təsərrüfatı Agentliyi və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Bu orqanların yeraltı sular sahəsindəki fəaliyyətləri isə öz məzmununa görə fərqlənir. Belə ki,

²⁷ Yenə orada, 298.

²⁸ Yenə orada.

²⁹ EERC, Water Appropriation Systems, 2. Burada bax: <https://undeerc.org/water/decision-support/water-law/pdf/water-appr-systems.pdf> (son baxış 5 dekabr 2021).

³⁰ Yenə orada.

³¹ Yuxarıda istinad 12, mad. 12.

³² Yenə orada, mad. 5.

³³ Yenə orada, mad. 12.

³⁴ Yenə orada, mad. 14.

³⁵ Yenə orada.

yeraltı suların kəşfiyyatı və monitorinqi, eləcə də ondan istifadənin əlaqələndirilməsi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əsas vəzifələrindən hesab olunur.³⁶ Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 27 mart 975 nömrəli tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməsində yeraltı su obyektləri ilə bağlı vəzifələri əks olunmuşdur. Adı çəkilən orqan *“su çıxarmaq üçün istismar quyularının qazılması və yeraltı suların istifadə qaydalarını, o cümlədən ekoloji tələblərə uyğun olaraq yeraltı və yerüstü təbii suların istifadəçilərə verilməsi, istifadəçilərdən geri qəbul edilməsi və təkrar istifadəyə verilməsi qaydalarını və şərtlərini müəyyən edir və buna nəzarət edir”*.³⁷ Eyni zamanda Əsasnamədə yeraltı su obyektlərinin uçotunun aparılması və yeraltı suların çirklənmədən qorunması məqsədilə fasiləsiz nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi də Nazirliyin əsas vəzifələri qismində göstərilmişdir.³⁸ Ölkə üzrə məişət suyu və bəzi müəssisələrin sənaye suları ilə təchizatı *“Azərsu”* ASC tərəfindən həyata keçirilir.³⁹ Bu məqamda məişət suları və sənaye sularının anlayışlarının verilməsi daha məqsədəuyğun olar. *“Sudan istifadə Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında”* Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarına əsasən *“məişət suları yaşayış məntəqəsində yaşayan əhəlinin və sənaye müəssisələri işçilərinin məişət (təsərrüfat) və içmək məqsədləri üçün istifadə etdikləri sudur”*,⁴⁰ *“sənaye suları isə istehsalat məqsədli sulardır, yəni istehsalat, sənaye, texnoloji və digər texniki məqsədlər üçün istifadə olunan sudur”*.⁴¹

İçməli suyun keyfiyyətinə birbaşa nəzarət və su ilə əlaqədar xəstəliklər üzrə monitorinqin aparılması məsələləri ilə isə Səhiyyə Nazirliyi məşğul olur.⁴² Səth və yeraltı suların istifadəsi sahəsindəki daha bir məsələ içməli su ehtiyatlarının saxlanması və su anbarları üzərindəki nəzarət tədbirləri ilə bağlıdır və bu məsələ Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Su Ehtiyatları Dövlət Agentliyi tərəfindən tənzimlənir. Həmin orqan *“balansında olan dövlət əhəmiyyətli su anbarlarının etibarlı mühafizəsini təmin edən, ölkədə su anbarlarının texniki vəziyyətinə müntəzəm nəzarəti həyata keçirən, ölkə ərazisində yerüstü, yeraltı su ehtiyatlarının, su obyektlərinin, hidrotexniki qurğuların, su təchizatı sistemlərinin monitorinqlərini aparan və ölkə ərazisində su ehtiyatlarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır”*.⁴³

³⁶ “Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi haqqında” Əsasnamə, mad. 1.1 (2020).

³⁷ Firdovsi Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Yeraltı Suları, Ehtiyatlarından İstifadə və Geoekoloji Problemləri, 184 (2000).

³⁸ Yuxarıda istinad 36, mad. 3.0.40 - 3.0.41.

³⁹ Adishirin B. Alakbarov, Groundwater of Azerbaijan, 13 (2013).

⁴⁰ “Sudan istifadə Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, mad. 1.2.3 (2014).

⁴¹ Yenə orada, mad. 1.2.4.

⁴² Yenə orada.

⁴³ Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi Su Ehtiyatları Dövlət Agentliyi, <https://www.fhn.gov.az/organizations.php?aze-399> (son baxış 20 dekabr 2021).

Sadalanan orqanların fəaliyyəti əhalinin sağlamlığı, ekoloji və eləcə də qida təhlükəsizliyi sahəsində tənziqləmə üçün olduqca mühüm səciyyəlidir və məhz bu səbəbdən onların davranış qaydaları və fəaliyyət sahəsi qanunla tam şəkildə tənziqlənir. Hesab olunur ki, bu dövlət qurumlarının fəaliyyətinə nəzarət tədbirlərinin artırılması, əlavə və növbədənənar monitorinqlərin aparılması su siyasətinin daha məqsədəuyğun həyata keçirilməsi və sudan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

B. Yeraltı suların Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun istifadəsi

Daha öncə də qeyd olunduğu kimi, yeraltı su mənbələri müxtəlif məqsədlər (məişət, sənaye, kənd təsərrüfatı, idman, istirahət) üçün istifadə olunur və qanunvericilikdə müvafiq şəkildə tənziqlənir. Su Məcəlləsinin 40-cı maddəsinə əsasən *“yeraltı suların istifadəyə verilməsi Azərbaycan Respublikasının su qanunvericiliyinə və Azərbaycan Respublikasının yerin təki haqqında olan qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir”*.⁴⁴ Bu maddəyə istinad olaraq *“Yerin təki haqqında”* Qanunun 17-ci maddəsində deyilir ki, *“yeraltı içməli sulardan istifadə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir”*.⁴⁵ Yeraltı suların böyük bir hissəsi dövlət mülkiyyətində olsa da, bütün fiziki və hüquqi şəxslərin yeraltı sulardan istifadə etmək hüququ vardır.⁴⁶ İstifadə sahələrindən ən başlıcası yeraltı suların içməli su və məişət məqsədli istifadəsidir.⁴⁷ Su Məcəlləsinin 16-cı maddəsinə əsasən yeraltı sulardan istifadənin böyük bir qismi məişət ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuşdur.⁴⁸ Buna uyğun olaraq hazırda Respublikanın 35-dən çox şəhər və qəsəbələrində əhalinin su ilə təchizatı tam və qismən yeraltı suların hesabına ödənilir.⁴⁹ Buraya Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Ağdaş, Ağstafa, Bərdə, Tərtər, Naxçıvan, Ordubad və s. aiddir.⁵⁰ *“Respublika ərazisində şəhərlərin və yaşayış məntəqələrinin su təchizatı məqsədilə 60-dan çox yataq üzrə yeraltı suların istismar ehtiyatlarının təsdiq edilməsinə baxmayaraq, yalnız 20-ə yaxın mərkəzləşdirilmiş yeraltı sugötürücü fəaliyyət göstərir”*.⁵¹ Yeraltı sugötürücülər hidrotexniki qurğulara aiddir. *“Bu qurğular təbii (yeraltı sular, çaylar, göllər və s.) sulardan səmərəli istifadə və ya suyun zərərli təsirinə qarşı mübarizə məqsədilə tikilən xüsusi mühəndis qurğularıdır”*.⁵²

Sudan istifadə zamanı onun mühafizəsinin təşkili üçün hidrotexniki qurğular xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görə də qurğuların digər

⁴⁴ Yuxarıda istinad 12, mad. 40.

⁴⁵ “Yerin təki haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, mad. 17 (1998).

⁴⁶ Əliyev, yuxarıda istinad 37, 13.

⁴⁷ Yuxarıda istinad 12, mad. 48.

⁴⁸ Yəne orada, mad. 16.

⁴⁹ Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərbaycanın Yeraltı Suları, <http://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/yeralti-sular> (son baxış 7 dekabr 2021).

⁵⁰ Yəne orada.

⁵¹ Yəne orada.

⁵² Qərib Məmmədov və Mahmud Xəlilov, Ekoloqların Məlumat Kitabı, 199 (2003).

təsdiq edilən yeraltı su ehtiyatlarının yerləşdiyi ərazilərdə quraşdırılması prosesi sürətləndirilməlidir ki, onların tez bir zamanda əhalinin istifadəsinə verilməsi mümkün olsun. Eyni zamanda istismar olunan texniki qurğuların istifadəyə yararsız vəziyyətə düşməsi ilə bağlı tədbirlər görülməli, həmin obyektlər yenisi ilə əvəz olunmalıdır.

Bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, son dövrlərdə səth sularının səviyyəsinin azalması və digər ekoloji səbəblər cəmiyyət tərəfindən yeraltı suların istifadəsində əhəmiyyətli artımla nəticələnmişdir. *“Son illərin rəsmi məlumatlarına əsasən şirin və azminerallaşmaya malik yeraltı sulardan istifadənin həcmi regional ehtiyatların 1,5, təsdiq olunmuş ehtiyatların isə 26%-ni təşkil edir”*.⁵³ Bu sulardan istifadə sahəsində isə bir sıra başqa problemlər də nəzərə çarpır. Məsələn, Su Məcəlləsinin 48-ci maddəsinə əsasən *“içməli sulardan, bir qayda olaraq, içməli su və məişət ehtiyacları ilə əlaqədar olmayan məqsədlər üçün istifadə edilməsinə yol verilmir. Kifayət qədər yerüstü su mənbələri olmayan və içməli yeraltı su ehtiyatları çox olan regionlarda həmin sulardan başqa məqsədlər üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının razılığı ilə istifadə edilə bilər”*.⁵⁴ Lakin ölkəmizdə yerləşən yeraltı su ehtiyatlarının sadəcə kiçik bir qismi (15-17%) məişət və içmək üçün, böyük bir hissəsi isə (83-85%) suvarma və texniki məqsədlər üçün istifadə edilir.⁵⁵ Belə ki, ölkə ərazisinin bir hissəsində içməli suya böyük tələbatın olduğu halda, xüsusilə Aran bölgəsində insanların su çatışmazlığı səbəbindən çirkli kanal və Kür çayının sularından istifadə etdikləri şəraitdə yeraltı suların 80-90 faizi suvarma və texniki məqsədlərlə istifadə olunur, bu isə *“Yerin təkisi haqqında”* Qanun, Su Məcəlləsi və digər normativ hüquqi aktlara ziddir.⁵⁶

Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, Azərbaycanın paytaxtı olan Bakı şəhəri də hər zaman su qıtlığı ilə üzləşib. Bakının yerləşdiyi Abşeron yarımadası əlverişsiz iqlim şəraiti ilə tanınır, belə ki, burada çaylar yoxdur, yağının miqdarı da kifayət qədər deyil və torpaqlar yüksək şoranlığa malikdir. Məhz buna görə də Bakının keyfiyyətli içməli su ilə təmin edilməsi məsələsi tarix boyunca daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bakı Kür çayı sahilində yerləşməyə də, şəhərin əsas su ehtiyatını Kür çayı təşkil edir.⁵⁷ Azərbaycan isə Kür çayının mənsəbində yerləşir, buna görə də çayın suları ölkəmizə olduqca çirkələnmiş vəziyyətdə gəlib çatır. 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində Bakıda içməli suyun çirkəliliyi xolera (vəba) xəstəliyinin yayılmasına səbəb olmuş və bunun qarşısını almaq üçün 1904-1916-cı illərdə Şollar su bulaqlarından milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin böyük əməyi nəticəsində Bakıya su kəməri çəkilmişdir. Müasir dövrdə isə paytaxt şəhərin böyüməsi və əhalisinin çoxalması nəzərə alınaraq Prezident İlham Əliyevin

⁵³ Yəne orada.

⁵⁴ Yuxarıda istinad 12, mad. 48.

⁵⁵ Yuxarıda istinad 37, 3.

⁵⁶ Yəne orada.

⁵⁷ Alakbarov, yuxarı istinad 39, 9.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən Qəbələ, İsmayıllı, Oğuz və Şamaxı rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” 25 avqust 2005-ci il tarixli 972 sayılı sərəncamı ilə Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri layihəsinin icrasına başlanılmış və dünyanın ən böyük suqəbuledici qurğularından biri Bakı şəhərinin su təchizatı məqsədilə Azərbaycanın Oğuz yatağında – şimal-qərbdən 260 km məsafədə inşa edilmişdir.⁵⁸ Bu layihə paytaxtın su ilə təminatında böyük rol oynamış layihələrdən biri hesab olunur.

Yeraltı sulardan istifadə təkcə istifadə məqsədlərindən yox, həm də həmin su mənbələrinin xarakteristikasından da asılıdır. Azərbaycan Respublikası ərazisində yeraltı sular şirin, mineral, termal və sənaye suları şəklində təsnifatlandırılmışdır.⁵⁹ Respublika ərazisində bir sıra mineral su yataqlarına rast gəlinir ki, onların bir qismi dünyada şöhrət tapmışdır. Bunlara “Sirab”, “Badamlı”, “İstisu”, “Qalaaltı”, “Meşəsu” və digərlərini misal gətirmək olar. Mineral sular Naxçıvan MR, Kəlbəcər, Lənkəran bölgələrində daha geniş yayılmışdır.⁶⁰ İşğal dövründə Ermənistan tərəfindən Kəlbəcərin mineral suları böyük miqyasda xarici ölkələrə ixrac edilmişdir.⁶¹ Hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeraltı və mineral sulardan istifadənin ekoloji-hüquqi tənzimlənməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. Mineral sular öz istismar ehtiyatına və müalicə əhəmiyyətinə görə əhalinin sağlamlığında, eləcə də iqtisadi problemlərin həllində böyük rol oynamasına baxmayaraq bu sulardan heç də həmişə səmərəli şəkildə istifadə edilməmişdir. Bunun əsas səbəbi isə qanunvericilikdə bununla bağlı tənzimləyici normaların məhdud olmasıdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Su obyektlərindən istirahət və idman üçün istifadə qaydaları haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” qərarına əsasən *“mineral göllər, su qaynaqlarını yaradan yeraltı mineral və şirin suların yer səthinə yaxın olan hərəkət zonalarının yerləşdiyi sahələr istiqamətində axan yerüstü və qrun (yeraltı) sularının mənbələrinin yerləşdiyi ərazilər, və mineral suların cəmləşdiyi təbii və süni anbarların yerləşdiyi sahələr ikinci zona (məhdudiyət zonası) olaraq mühafizə edilir və onların yerləşdiyi ərazidə hopdurma quyularının, suvarılma və yeraltı filtrasiya meydançalarının, qəbiristanlıqların olması, heyvan cəsədlərinin basdırılması; mal-qaranın otarılması və sürülməsi yaşıllıqların doğranması (sanitar və qulluq budamaları istisna edilməklə); təbii ehtiyatların keyfiyyətinin pisləşməsi və miqdarının azalmasına yol verən digər fəaliyyətlər qadağan edilir”*.⁶² Bu o deməkdir ki, mineral suların mənbələrinin hər hansı şəkildə çirkləndirilməsinə qanunvericilik qaydasında yol verilmir.

⁵⁸ “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, Oğuz-Qəbələ-Bakı Su Kəməri, <https://azersu.az/az/static/7/link/20> (son baxış 6 dekabr 2021).

⁵⁹ Yuxarıda istinad 37, 4.

⁶⁰ Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Mineral Sular, <http://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/mineral-sular> (son baxış 7 dekabr 2021).

⁶¹ Yenə orada.

⁶² “Su obyektlərindən istirahət və idman üçün istifadə qaydaları haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, mad. 4.4.2 (1997).

Azərbaycan Respublikasının ərazisi eyni zamanda yerin təkinin dərin horizontlarında yerləşən istilik enerji və sənaye əhəmiyyətli yüksək minerallaşmış termal və hidromineral xammal suları ilə zəngindir.⁶³ Sənaye əhəmiyyətli suların bir növü də yodlu-bromlu sulardır. Bu sular Respublika ərazisində Kür çökəkliyi və Abşeron yarımadasında yerləşən 5 əsas yataqda (Xıllı, Babazənən, Mişovdağ, Binə-Hövşan və Neftçala) cəmlənmişdir.⁶⁴ SSRİ dövründə bu mənbələrdən yod istehsalında geniş istifadə olunsada, hal-hazırda sənaye sularının istifadəsi olduqca məhdudlaşmışdır və sadəcə Neftçala və Xıllı yataqlarının yeraltı suları əsasında “Azər-Yod” MMC texniki yod istehsalı ilə məşğuldur.⁶⁵

Bundan əlavə, yeraltı sulardan texniki təchizat və digər istehsal ehtiyacları üçün istifadə edilə bilər.⁶⁶ “Sudan istifadə Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarında isə istehsalat məqsədli suya anlayış verilmişdir: *“istehsalat məqsədli su – istehsalat, sənaye, texnoloji və digər texniki məqsədlər üçün istifadə olunan sudur”*.⁶⁷ Su Məcəlləsinin 61-ci maddəsinə görə *“içməli su və ya müalicə kateqoriyasına aid edilməmiş yeraltı sulardan texniki təchizat, sənaye məqsədləri, o cümlədən onların tərkibində olan kimyəvi elementlərin çıxarılması, istilik enerjisi alınması və digər məqsədlər üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada istifadə oluna bilər”*.⁶⁸ Bu istifadənin başlıca məqsədi isə onun cəmiyyətin xeyrinə yönəldilməsidir.

Yeraltı suların digər bir növü də termal sulardır və dünyanın bir çox ölkələrində onlardan təbii istilik mənbəyi kimi istifadə edilir.⁶⁹ Ölkəmizdə bu tip yeraltı sulardan istifadə hələ də öz həllini tapmamışdır. 1980-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq termal sularla bağlı kəşfiyyat işlərinin başlanması ilə əlaqədar aparılan axtarış və kəşfiyyat işləri genişlənmiş, nəticədə bir sıra sahələr üzrə (Lənkəran, Gəncə) Texniki-İqtisadi Məruzələr (TİM), Xəzəryanı-Quba termal su yatağı üzrə isə Texniki-İqtisadi Əsaslandırma (TİƏ) hazırlanmışdır.⁷⁰ Lakin qanunvericilikdə termal sularla bağlı maddələrə rast gəlinmir. Bu isə dolayı olaraq, onların əhəmiyyətini gözardı etməkdir. Belə ki, termal sular və sənaye əhəmiyyətli sular alternativ enerji mənbəsinə çevrilə bilər və bu da həm büdcəyə qənaət olunmasında, həm də ətraf mühitin ekoloji çirklənməsindən müdafiəsində olduqca müsbət bir gedişat olacaqdır.

⁶³ Məmmədov və Xəlilov, yuxarıda istinad 52.

⁶⁴ Yenə orada.

⁶⁵ Yenə orada.

⁶⁶ Yuxarıda istinad 12, mad. 61.

⁶⁷ “Sudan istifadə Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, mad. 1.2.4 (2014).

⁶⁸ Yenə orada.

⁶⁹ Yuxarıda istinad 52.

⁷⁰ Yenə orada.

C. Yeraltı suların çirklənməsi və çirklənmədən mühafizəsi problemlərinin qanunvericilikdə tənzimlənməsi

Yeraltı suların çirklənməsi ölkələri, ekologiyanın müdafiəsi ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatları (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Təmiz Su Fondu, Dünya Su Şurası, Stokholm Beynəlxalq Su İnstitutu), həmçinin qeyri-hökumət təşkilatlarını, ümumilikdə, bütün cəmiyyəti narahat edən əsas ekoloji problemlərdəndir. Çirklənmiş yeraltı sulara anlayış versək, deyə bilərik ki, onlar *“insan fəaliyyəti nəticəsində kimyəvi və ya fiziki tərkibinin dəyişməsi ilə təbii sulardan fərqlənən sulardır”*.⁷¹ Yeraltı sular sənaye, təsərrüfat-məişət çirkab suları ilə, eləcə də kənd təsərrüfatı gübrələri, zəhərli kimyəvi maddələr, dənizin duzlu suları ilə çirkləndirilir. Bəzən yeraltı suların böyük miqdarda çirkləndirilməsinə haqq qazandırmaq üçün suların, o cümlədən yeraltı suların ətraf mühitdə özünü təmizləməsi ilə bağlı fikirlər gündəmə gətirilsə də, bu yanaşmanı düzgün hesab etmək olmaz. Son illərin təcrübəsi də göstərmişdir ki, yeraltı suların *“öz-özünə təmizlənməsi”* prosesi haqqındakı təsəvvür düzgün şəkildə əsaslandırılmamışdır.⁷² Araşdırmalardan da aydın olur ki, yeraltı suların, eləcə də göl, bataqlıq, buzlaqlarda olan suların təzələnməsi və tam bərpası çox ləng gedir.⁷³ Belə ki, suya hopan zərərli maddələr çox uzun müddətə, bəzən isə heç vaxt absorbsiya, yəni həll olunmur, buna görə də bu mənbələrin mühafizəsini təşkil etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında suların, eləcə də yeraltı suların çirklənməsinin ən əsas səbəblərindən biri də qonşu ölkələrin çaya öz tullantılarını, çirkab sularını axıtmasıdır. *“Belə ki, Azərbaycan Respublikasında faktiki qrun (yeraltı) su ehtiyatları 2.15 milyard m³ hesab olunur. Bu suların isə ən iri qidalanma mənbəyi Kür və Araz çaylarıdır, lakin bu çaylar qonşu ölkələrdən ağır çirkləndiriciləri daşıyaraq Azərbaycandakı yeraltı sularının keyfiyyətinə potensial olaraq böyük zərər yetirir. Kür və Arazın çirklənmiş sularının insan sağlamlığına təsiri, eyni zamanda iki çayın sularında olan kimyəvi elementlərin və birləşmələrin qarşılıqlı təsiri də öyrənilməmişdir. Çirklənmiş çay sularının və onlarla əlaqədar olaraq, yeraltı sularının Xəzər dənizinin və çaykənarı ərazilərin ekosistemlərinə mənfi təsiri isə göz qabağındadır”*.⁷⁴ Həmçinin Kür çayı hövzəsinin aşağı yataq ərazilərində torpağın və yeraltı suların şoranlaşmasına görə burada yeraltı suların çıxarılması da mümkün deyil. Yeraltı sularının çirklənməsinin bu kimi mənfi təsirlərinə baxmayaraq, bu, mediada və dövlət qurumlarının məlumatlarında artan problem kimi deyil, qaçılmaz bir fakt kimi göstərilmişdir.⁷⁵

Bənzər bir problemi Oxçuçayla bağlı da nəzərə çatdıra bilərik.

⁷¹ Esmiralda Məmmədova, Hidrogeoloji Tədqiqat Üsulları, 140 (2008).

⁷² Yuxarıda istinad 37, 230.

⁷³ Yuxarıda istinad 2, 90.

⁷⁴ Yuxarıda istinad 39, 15.

⁷⁵ Yuxarıda istinad 4.

Ermənistanın Sünik bölgəsində yerləşən Zəngəzur Mis-Molibden Kombinatı uzun müddətdir ki, yeraltı yataqlarının istismarı zamanı zərərli tullantıları Oxçuçaya axıdır. Hal-hazırda Oxçuçay 5-ci kateqoriyalı, yəni ən aşağı keyfiyyətli suya malik çay hesab olunur və Ermənistanda bu çayın sularından suvarma məqsədli istifadə qadağan edilib. Lakin Oxçuçayın suları işğaldan azad edilmiş bölgələrdə Araz çayının sularına qarışır və bu da ətraf mühitin ekoloji sisteminə, eləcə də çay sularından qidalanan yeraltı suların keyfiyyətinə olduqca böyük zərər yetirir. Bu hərəkətlə Ermənistan eyni zamanda BMT-nin “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi üzrə” Konvensiyasının⁷⁶ tələblərini və eləcə də həmin Konvensiyanın “Su və Sağlamlıq haqqında” protokolunun “çirkləndirən ödəyir” prinsipini kobud şəkildə pozur⁷⁷ və bu məsələnin tənzimlənməsi həm də bölgənin ekoloji rifahının düzəlməsi və ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda da göstəriləyi kimi, yeraltı suların çirklənməsi çox ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bunlardan biri də insan sağlamlığına olduqca zərərli olan çirkli sulardan istifadənin ürəkbulanma, qusma, ishal, baş ağrısı, tənəffüs yollarının xəstəlikləri, göz qıcıqlanması və burun qıcıqlanması kimi simptomlara, xərçəng, qaraciyərin zədələnməsi, böyrəklərin zədələnməsi, anemiya, sinir sistemi problemləri, qan dövranı sistemi problemləri, sümük xəstəlikləri, saç tökülməsi kimi xroniki xəstəliklərə səbəb ola bilməsi və hətta bəzən ölümlə nəticələnməsidir.⁷⁸ Eyni zamanda ekoloji balansın pozulması və su qıtlığının yaranması kimi olduqca xoşagəlməz halların baş verməsi də mümkündür. Bu kimi hallarla rastlaşmamaq üçün dövlətlər, o cümlədən təşkilatlar yeraltı suların müxtəlif mühafizə metodlarını (beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, yeraltı sularla bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, metodiki göstərişlərin hazırlanması və s.) araşdırıb tətbiq edirlər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində yeraltı suların mühafizəsi və onların çirkləndirilməsi ilə bağlı müvafiq tədbirlər görülməsi müxtəlif normativ aktlarda (Su Məcəlləsi, İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Cinayət Məcəlləsi) əks olunmuşdur. Su Məcəlləsinin 88-ci maddəsi birbaşa olaraq yeraltı suların mühafizəsi ilə bağlıdır. Bu maddəyə əsasən *“qaz, neft və digər faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və istifadəsi ilə əlaqədar qazma və başqa mədən işləri görülərkən yeraltı su horizontları aşkara çıxarıldıqda, mədən işləri görən təşkilatlar dərhal bu barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına məlumat verməli və yeraltı suların mühafizəsi üçün müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər görməlidirlər. İcmali*

⁷⁶ “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi üzrə” BMT Konvensiyası (1992).

⁷⁷ “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında” 1992-ci il tarixli BMT Konvensiyasının “Su və sağlamlıq haqqında” Protokolu, mad. 5 (b) (1999).

⁷⁸ The U.S. Geological Survey, Water Science School, Contamination of Groundwater (2018), <https://www.usgs.gov/special-topics/water-science-school/science/contamination-groundwater> (son baxış 22 dekabr 2021).

yeraltı su yataqlarının yerləşdiyi zonalarda bərk və maye tullantı toplayıcılarının, zibilxanaların tikilməsinə, fəaliyyəti ilə yeraltı su yataqlarının çirklənməsi mənbəyi ola bilən sənaye, kənd təsərrüfatı və digər obyektlərin yerləşdirilməsinə yol verilmir”.⁷⁹ İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 266-cı maddəsi də məişət xarakterli və içməli suların mühafizəsi ilə bağlıdır. Bu maddəyə əsasən “içməli su təchizatı və təsərrüfat-məişət ehtiyacları üçün istifadə olunan yeraltı su obyektlərinin sututar sahələrində və ya faydalı qazıntı yataqlarının olduğu yerlərin çirklənməsinə, yaxud yeraltı işlərin aparılmasına təhlükə yarandığı hallarda faydalı qazıntı laylarının olduğu və yeraltı işlərin aparıldığı yerlərdə tullantıların basdırılmasına görə, fiziki şəxslər yeddi yüz manatdan min manatadək məbləğdə, vəzifəli şəxslər üç min manatdan dörd min manatadək məbləğdə, hüquqi şəxslər səkkiz min beş yüz manatdan on min manatadək məbləğdə cərimə edilir”.⁸⁰ Yeraltı suların çirkləndirilməsinə görə Cinayət Məcəlləsində də məsuliyyət tədbiri nəzərdə tutulmuşdur. Həmin Məcəllənin 250-ci maddəsinə əsasən “yerüstü və ya yeraltı suların, istifadə olunan su mənbələrinin çirkləndirilməsi, tükənməsi və ya onların təbii xassələrinin başqa cür dəyişdirilməsi, heyvanlar və ya bitki aləminə, balıq və digər su bioresurslarına, meşə və ya kənd təsərrüfatına əhəmiyyətli zərərin vurulmasına səbəb olduqda, üç min manatdan altı min manatadək miqdarda cərimə və ya beş ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya bir ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Həmçinin eyni əməllər insan sağlamlığına zərər vurulmasına və ya heyvanların kütləvi məhvində səbəb olduqda, habelə qoruqların ərazisində və ya təhlükəli yaxud fəoqlədə ekoloji vəziyyətdə zonalarda törədildikdə, altı min manatdan doqquz min manatadək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunur”.⁸¹ Lakin bu tədbirlər kifayət etmir. Yeraltı suların çirklənməsinin qarşısının alınması da ən az tənbeh tədbirlərinin müəyyən olunması qədər vacibdir. Bunun üçün də qanunvericilikdə müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bunlara su mühafizə zonalarını və onunla əlaqəli olan sahil mühafizə zolaqlarının yaradılmasını misal göstərə bilərik. Su Məcəlləsinin 82-ci maddəsinə əsasən “su obyektlərinin ekoloji tələblərə uyğun vəziyyətdə saxlanması, yerüstü və yeraltı suların çirklənməsinin, zibillənməsinin və tükənməsinin qarşısının alınması, habelə heyvanlar və bitkilər aləminin məskunlaşdığı mühitin qorunub saxlanması üçün su mühafizə zonaları müəyyən edilir. Su mühafizə zonalarının hüdudlarında isə sahil mühafizə zolaqları müəyyən edilir. Sahil mühafizə zolaqlarında torpaqların şumlanması və əkilməsi, meşələrin qırılması, ağac və kolların kökündən çıxarılması, heyvandarlıq ferma və düşərgələrinin, qəbiristanlığın, zibilxananın yerləşdirilməsi, habelə bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, digər fəaliyyət növləri

⁷⁹ Yuxarıda istinad 12, mad. 88.

⁸⁰ Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi, mad. 266 (2015).

⁸¹ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, mad. 250 (1999).

qadağan edilir. Sahil mühafizə zolaqlarında icazə əsasında su təchizatı, istirahət, idman, baliqçılıq və ovçuluq təsərrüfatı obyektlərinin, habelə liman və hidrotexniki qurğuların yerləşdirilməsinə yol verilir".⁸² Bəzi hallarda sahil mühafizə zolaqlarının əhəmiyyəti nəzərə alınmayaraq bəzi şəxslər tərəfindən qanunsuz istismar olunur məsələn, sahil mühafizə zolaqlarındakı ərazinin hasara alınaraq özəlləşdirməyə çalışmaq və ya burada yerləşən su ehtiyatlarından qanunsuz istifadə etmək. Burada artıq qanunun tətbiqi sahəsindəki boşluqlar nəzərə çarpır. Müvafiq monitorinq və sanksiya tədbirlərinin görülməsi, eyni zamanda əhalinin bu məsələ ilə bağlı maarifləndirilməsi olduqca həyati əhəmiyyət daşıyır.

Digər bir mühafizə üsulu isə susaxlayıcı və torpaq qoruyucu meşə zolaqlarının müəyyən edilməsidir.⁸³ Bu, çayların, göllərin, su anbarlarının, kanalların, kollektorların, yeraltı suların və digər su obyektlərinin əlverişli su rejimini saxlamaq, torpaqların su və külək eroziyasının, sututarların lilləşməsinin, su heyvanlarının məskunlaşma şəraitinin pisləşməsinin qarşısını almaq, lazımsız yerüstü su axımını azaltmaq məqsədilə görülən tədbirdir və onlara nəzarət müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir.⁸⁴ "Əhalinin içməli və məişət su təchizatı, müalicə, kurort və sağlamlaşdırma ehtiyacları üçün istifadə olunan suların mühafizə edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə sanitariya mühafizəsi zonaları müəyyən olunur".⁸⁵ Qanunvericilikdə, həmçinin yeraltı suların tullantı sularından mühafizəsi sahəsində də müəyyən tənzimləmələr mövcuddur. Su Məcəlləsinin 78-ci maddəsinə əsasən "içməli su mənbəyi kimi istifadə edilən və ya içməyə yararlı yeraltı suları qidalandıran sututarlara tullantı suların axıdılması qəti qadağandır".⁸⁶

Görülən tədbirlər qənaətbəxş olsa da, kifayət deyil. İlk olaraq, qanunvericiliyin anlaşılıqlığında müvafiq problemlər vardır. Məsələn, müxtəlif normalarda işlədilmiş "müvafiq icra hakimiyyəti" ifadəsi mahiyyətin anlaşılmasında çətinliklər yaradır və dəqiqləşdirmələr aparılmasına ehtiyac duyulur. Belə ki, praktikada bu terminin araşdırılması, müxtəlif normativ aktların tapılması və incələnməsi kifayət qədər vaxt itkisinə səbəb olur. Həmçinin yeraltı suların çirkləndirilməsi ilə bağlı məsuliyyət tədbirlərinin sərtliyi məqsədəuyğun hesab edilsə də, onların sayı olduqca məhduddur. Gələcəkdə bu qanun pozuntularının baş verməsinin qarşısının alınması üçün məsuliyyət tədbirlərinin növlərinin məsələn, ictimai işlər, islah işləri və sayının artırılması mühümdür.

⁸² Yuxarıda istinad 12, mad. 82.

⁸³ Yəne orada, mad. 86.

⁸⁴ Yəne orada.

⁸⁵ Yəne orada, mad. 85.

⁸⁶ Yəne orada, mad. 70.

II. Yeraltı suların beynəlxalq hüquqi rejimi

Qeyd olunduğu kimi, ekoloji böhranlar səbəbi ilə son dövrlərdə su mənbələri, onlara sahiblik və istifadə hüququ məsələləri dövlətlərarası münasibətlərdə əsas tənzimlənmə obyektlərindən birinə çevrilmiş, beynəlxalq arenada diqqət cəlb etməyə başlamışdır. Beynəlxalq tənzimlənmənin müvafiq inkişaf tarixinə nəzər salmaqla bu mənbələrin artan əhəmiyyətini daha yaxşı başa düşmək mümkündür.

İlk olaraq, 1977-ci ildə planetdəki su ehtiyatlarının vəziyyətini öyrənmək, sudan istifadənin səmərəliliyini artırmaq və ən əsası da 20-ci əsrin sonuna qədər baş verəcək su böhranının qarşısını almaq məqsədilə Argentinanın Mar del Plata şəhərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Su Konfransı keçirildi və konfransın sonunda Mar del Plata Fəaliyyət Planı qəbul olundu. Sənəddə adıçəkilən təşkilatın su mənbələrinin tənzimlənməsi sahəsində müvafiq tövsiyələri və göstərişləri əks olunmuş, eləcə də yeraltı su mənbələrinin istifadəsi ilə bağlı müddəalar Fəaliyyət Planının tərkibinə daxil edilmişdir.⁸⁷ Burada müvafiq olaraq ölkələrə tövsiyə olunmuşdur ki, yeraltı suların öyrənilməsi üçün müşahidə şəbəkələri yaradılsın, bu suların keyfiyyəti və kəmiyyəti ilə bağlı baş verən dəyişikliklərin mütəmadi olaraq ölçülməsi və qeydə alınması üçün mövcud sistem və qurğular gücləndirilsin və yeni texnologiyalar tətbiq edilsin.⁸⁸ Eyni zamanda yeraltı sularla bağlı bütün mövcud məlumatların toplanılmasının təşkil edilməsi, bu məlumatların sistemə şəkildə indeksləşdirilməsi və bu sayədə müvafiq boşluqların aşkarlanması da sənəddə əsas təlimatlar arasında göstərilmişdir.⁸⁹

Digər bir mühüm sənəd isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyası tərəfindən 1989-cu ildə təşkilatın 44-cü sessiyasında qəbul olunmuş Yeraltı Suların İdarəedilməsi üzrə Xartiyadır. Azərbaycan 30 iyul 1993-cü ildə bu təşkilata üzv olmuşdur.⁹⁰ Xartiyanın önsözündə yeraltı suların əhəmiyyəti belə vurğulanmışdır:⁹¹

“Yeraltı sular həm ekoloji, həm də iqtisadi dəyərə malik təbii resurs kimi həyat, sağlamlıq və ekosistemlərin bütövlüyünü təmin etmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir”.

Burada həmçinin yeraltı suların çirklənməsi məsələsindən bəhs olunmuş, ona qarşı mübarizənin əhəmiyyəti göstərilmiş və Xartiyanın bu fəaliyyət üçün siyasət tədbirləri nəzərdə tutduğu bildirilmişdir.⁹² Müqavilənin ilk bəndində yeraltı sularla bağlı siyasətin hazırlanmasından bəhs edilir. Buna uyğun

⁸⁷ UN Mar Del Plata Action Plan (1977). Burada bax:

https://www.internationalwaterlaw.org/bibliography/UN/UN_Mar%20del%20Plata%20Action%20Plan_1977.pdf (son baxış 22 dekabr 2021).

⁸⁸ Yəni orada.

⁸⁹ Yəni orada.

⁹⁰ UNECE, Member States and Member States Representatives, <https://unece.org/member-states-and-member-states-representatives> (son baxış 23 dekabr 2021).

⁹¹ The Economic Commission for Europe, Charter on Groundwater Management, foreword (1989).

⁹² Yəni orada.

olaraq hökumətlər yeraltı suların çirklənməsinin və həddindən artıq istifadəsinin qarşısını almaqla onları qorumaq üçün uzunmüddətli siyasət formalaşdırmalı və qəbul etməlidir.⁹³ Bu siyasət hərtərəfli olmalı, bütün müvafiq səviyyələrdə həyata keçirilməli və digər su idarəetmə siyasətlərinə uyğun olmalıdır.⁹⁴ Eyni zamanda yeraltı suların mühafizəsinin planlaşdırılması ümumi ətraf mühitin mühafizəsi planına daxil edilməlidir.⁹⁵ Nizamnamədə, həmçinin bu müddəaların milli yeraltı suları qanunvericiliyə tətbiq edilməsi,⁹⁶ yeraltı sulara dair mülkiyyət hüququ məsələlərinin milli qanunvericilikdən asılı olaraq su aktında və ya məcəllədə aydın şəkildə ifadəsinin vacibliyi⁹⁷ də nəzərə çatdırılmışdır. Eyni zamanda xartiyada yeraltı su mənbələri ilə bağlı effektiv cəza və icazə (lisenziya) sisteminin yaradılması,⁹⁸ nəzarət və monitorinqin aparılması qaydaları da⁹⁹ əks etdirilmişdir. Müqavilə əhəmiyyətinə və tənzimlədiyi məsələlərə görə yeraltı sular hüququnun “konstitusiyası” adlandırıla bilər.

Yeraltı və səth sularının tənzimlənməsi ilə bağlı daha 2 mühüm sənədin – “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında” BMT Konvensiyasının “Su və sağlamlıq haqqında” Protokolu və Avropa İttifaqı Su Çərçivə Direktivinin adlarını da çəkmək olar. Bu sənədlərin daha bir mühüm əhəmiyyəti də onların birbaşa olaraq yerli qanunvericiliyə və praktikaya əsaslı təsirləri ilə bağlıdır. Məqalənin sonrakı hissələrində onlar barədə ətraflı şəkildə məlumatla tanış olmaq mümkündür.

A. “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında” BMT Konvensiyasının “Su və sağlamlıq haqqında” Protokolu

Bu sənəd Avropada davamlı su idarəçiliyi və su ilə əlaqəli xəstəliklərin qarşısının alınması, sayının azaldılması və su ehtiyatları üzərində sistemik nəzarəti əhatə edən ilk və yeganə beynəlxalq hüquqi sənəddir.¹⁰⁰ Protokol Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyası və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Avropa Katibliyinin əməkdaşları tərəfindən birgə hazırlanmış,¹⁰¹ 1999-cu ildə Londonda keçirilən Ətraf Mühit və Sağlamlıq üzrə Üçüncü Nazirlər Konfransında qəbul edilmiş və 2005-ci ildə qüvvəyə minmişdir.¹⁰² Protokolun həyata keçirilməsi səhiyyənin qorunmasından

⁹³ Yenə orada, mad. 1.

⁹⁴ Yenə orada.

⁹⁵ Yenə orada.

⁹⁶ Yenə orada, mad. 5.

⁹⁷ Yenə orada.

⁹⁸ Yenə orada, mad. 8.

⁹⁹ Yenə orada, mad. 13.

¹⁰⁰ “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında” BMT Konvensiyasının “Su və sağlamlıq haqqında” Protokolu (1999).

¹⁰¹ UNECE, About the Protocol on Water and Health, <https://unece.org/environment-policy/water/protocol-on-water-and-health/about-the-protocol/introduction> (son baxış 24 dekabr 2021).

¹⁰² Yenə orada.

tutmuş, ətraf mühitin idarə edilməsinə, regional inkişafa, investisiyalara, infrastruktura və təhsilə qədər müxtəlif sektorlarda inteqrasiya olunmuş yanaşma, siyasət və strategiyaların uyğunlaşdırılmasını tələb edir.¹⁰³

Azərbaycan Respublikası bu Protokola 22 oktyabr 2022-ci il tarixli Milli Məclisin müvafiq qərarı ilə qoşulmuşdur.¹⁰⁴ Protokolun 2-ci maddəsinin 3-cü bəndində yeraltı sulara anlayış verilmişdir:

*“Yeraltı sular - yer səthindən aşağıdakı hopma layında olan və torpaqla yaxud torpaqaltı qatla bilavasitə təmasda olan hər hansı sular deməkdir”.*¹⁰⁵

Sənədin preambulasına əsasən *“tərəflər suyun həyatı davam etdirmək üçün zəruriliyi və insanın əsas tələbatını ödəməkdən ötrü lazımı miqdarda və keyfiyyətdə su ehtiyatı olmasının insanların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və davamlı inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri olduğunu dərk edir”.*¹⁰⁶ Eyni zamanda Protokolun tərəfləri səth sularının və yeraltı suların bərpa olunma bilən, lakin insan fəaliyyətinin onların miqdarına və keyfiyyətinə mənfi təsir etdiyi halda isə bərpa olunma qabiliyyəti məhdudlaşan təbii ehtiyatlar olduğunu anlayır.¹⁰⁷ Burada “insan fəaliyyəti” dedikdə sadəcə konkret şəxslərin əməlləri deyil, eyni zamanda hüquqi şəxslərin və hətta dövlət orqanlarının da ətraf mühitə ziyan verən və hüquqa zidd fəaliyyətləri başa düşülür. Həmçinin üzv ölkələr bu sulardan istifadə zamanı keyfiyyət və kəmiyyət həddlərinin istənilən cür pozulmasının həmin təbii ehtiyatlardan asılı olan insanların sağlamlığı və rifahı üçün qısamüddətli və uzunmüddətli arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini başa düşür.¹⁰⁸ Ümumilikdə götürsək, preambula su mənbələrinin idarəedilməsi prosesində dövlətlər üçün ən əsas prioritet məsələləri müəyyənləşdirir və su siyasətinin məhz bu yöndə qurulmasına çağırır.

Protokolda suların idarə edilməsi üzrə bir sıra prinsipləri müəyyənləşdirir. Bunlardan biri də “ehtiyat tədbirlərinin görülməsi” prinsipidir. Bu prinsipə görə ölkələr su ilə əlaqədar xəstəliklərin qarşısının alınması, onların yayılma dərəcəsinin məhdudlaşdırılması və azaldılması ilə bağlı tədbirlər hazırlamalıdır.¹⁰⁹ Regional su münaqişələrində ən çox istifadə olunan prinsip isə “xərcləri çirkləndirən ödəyir” prinsipidir. Bu prinsipə görə isə çirklənmənin qarşısının alınmasına, məhdudlaşdırılmasına və azaldılmasına sərf olunan xərcləri çirkləndirən ödəyir.¹¹⁰ Bu prinsip Azərbaycan üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir, belə ki, bu sayədə qonşu ölkələrin ərazisindən axıb gələn və ölkə ərazisindən keçən daxili suların (məsələn, Oxçuçay) həmin

¹⁰³ Yenə orada.

¹⁰⁴ “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında” 1992-ci il tarixli BMT Konvensiyasının “Su və sağlamlıq haqqında” 1999-cu il 17 iyun tarixli Protokoluna qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2002).

¹⁰⁵ Yuxarıda istinad 91, mad. 2.3.

¹⁰⁶ Yenə orada, preambula.

¹⁰⁷ Yenə orada.

¹⁰⁸ Yenə orada.

¹⁰⁹ Yenə orada, mad. 5 (a).

¹¹⁰ Yenə orada, mad. 5 (b).

dövlətlər tərəfindən çirkləndirilməsinin qarşısının alınması üçün beynəlxalq səviyyədə tələblər irəli sürə bilər. Ümumilikdə isə tərəflər çalışmalıdırlar ki, su ehtiyatlarının idarə edilməsi ilə təşkil olunsun ki, indiki nəsillərin tələbatları gələcək nəsillərin öz şəxsi tələbatlarını təmin etmələrinin mümkünlüyünə ziyan yetirməsin.¹¹¹ Bu da ekologiya hüququnun əsas prinsiplərindən biri olan “dayanıqlı inkişaf” (sustainable development) prinsipinin Protokoldakı təzahür formasıdır.

Sənəddə prinsiplərdən əlavə olaraq tərəflərin üzərinə suların idarə edilməsi və istifadə edilməsinin onların mühafizəsi ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi və bir sıra başqa öhdəlikləri göstərilmişdir. Buraya kollektiv (ümumi əhali üçün) içməli su təchizatının təmin edilməsi,¹¹² içməli su mənbələri kimi istifadə olunan su ehtiyatlarını və onlarla əlaqəli su ekosistemlərini çirklənmədən qorunması,¹¹³ insan sağlamlığını və ətraf mühiti kifayət qədər qoruyan sanitariya standartlarının müəyyən edilməsi daxildir.¹¹⁴ Həmçinin Protokolun 6-cı maddəsinin 5-ci hissəsinə görə tərəflərin hər biri özünün səlahiyyətli orqanlarının işlərini əlaqələndirmək üçün milli yaxud yerli səviyyədə mexanizmlər yaradır, həmçinin sərhədlərarası, milli və ya yerli səviyyədə, suşıran sahələrə və yeraltı suların qidalandığı zonalara üstünlük verərək, su təsərrüfatının fəaliyyətinin idarə edilməsi planlarını işləyib hazırlayır.¹¹⁵ Buna misal olaraq yeraltı suların qidalandığı zona yaxud ərazi hüdudlarındakı konkret su ehtiyatlarının və obyektlərinin mənimsənilməsi, istismarı, mühafizəsi sahəsində müvafiq tədbirlər sisteminin hazırlanmasını göstərmək olar.

Sənəddə əhalinin məlumatlandırılması mövzusunda da toxunulur. Protokolun 10-cu maddəsinə əsasən “konkret məlumat yaxud sənəd dərc etdirmək barədə tələblərə əlavə olaraq, hər bir Tərəf ictimaiyyətin öhdəsinə o məlumatın verilməsi üçün öz qanunvericiliyi çərçivəsində tədbirlər görür ki, həmin məlumat dövlət orqanlarında olsun və ictimaiyyətin məlumatlığının yüksəldilməsinə, təhsilə, hazırlığa, elmi-tədqiqat işlərinə, təcrübə-konstruktor işlərinə və məlumat alınmasına yardım etsin”.¹¹⁶ Hər nə qədər ölkəmizdə Protokola uyğun olaraq müvafiq sahədə fəaliyyət standartları və bu standartların realizəsi ilə bağlı rəsmi məruzələr və bəyanatlar hazırlansa da, əhalinin məlumatlandırılması məsələsində tələblərin yerinə yetirilməsində olduqca çatışmazlıqlar vardır.

Ümumiyyətlə, Protokol yerli su və yeraltı suların tənzimlənməsində böyük önəm daşıyır. Buna misal olaraq “Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Konvensiya”ya I və II Düzəlişlərin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanununda məhz fəaliyyət

¹¹¹ Yenə orada, mad. 5 (d).

¹¹² Yenə orada, mad. 6 (c).

¹¹³ Yenə orada, mad. 4.1.

¹¹⁴ Yenə orada, mad. 4.2 (b).

¹¹⁵ Yenə orada, mad. 6.5.

¹¹⁶ Yenə orada, mad. 10.

standartları hissəsindəki 12-ci müddəanı göstərə bilərik. Burada illik həcmi 10 milyon kub metr və ya daha artıq olan yeraltı suların çıxarılması fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi və ya yeraltı suların qeyri-təbii yolla doldurulması sistemlərinin quraşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.¹¹⁷ Bu da öz növbəsində, yeraltı su mənbələrinin quruması və məhv edilməsinin qarşısının alınmasına təminat verir. Eyni zamanda ölkələrin sistemətlər olaraq fəaliyyətləri ilə bağlı hazırlayıb təqdim etdiyi məruzələr də nəzarətin effektivliyinə zəmanət verir. Bununla belə Protokolun bəzi öhdəliklərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı müvafiq təkliflər vermək olar məsələn, lazımi qanunvericiliyin və peşəkar texniki kadrların hazırlanması məsələsinə önəm verilməlidir. Həmçinin elmi tədqiqatların aparılması üçün həvəsləndirici tədbirlərin görülməsi, eyni zamanda yeraltı su mənbələrin qorunması ilə bağlı fiziki, hüquqi şəxslərin ictimai qurumların dövlət orqanlarına kömək göstərməsi, mənəvi vəzifələri ilə bağlı məlumatlandırılması məsələsinə də xüsusi diqqətlə yanaşılmalıdır.

B. Avropa İttifaqı Su Çərçivə Direktivi

23 oktyabr 2000-ci il tarixində Avropa Parlamenti (və ya Avropa Şurası) tərəfindən qəbul edilmiş Avropa İttifaqı Su Çərçivə Direktivi su mənbələrinin bütün formalarının – çaylar, göllər, sərhəd və yeraltı suların qorunmasına və keyfiyyətinin saxlanılması və artırılmasına, eyni zamanda yeraltı suların çirkləndirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına yönəlmiş regional bir sənəddir.¹¹⁸

Sənədin preambulasında suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, əhalinin içməli su ilə təminatına kömək edilməsi, su ilə bağlı inteqrasiya olunmuş siyasətin hazırlanmasının vacibliyi məsələlərinə toxunulmuşdur.¹¹⁹ Burada, həmçinin yeraltı suların kəmiyyət və keyfiyyət statusunun həmin yeraltı su obyektinə ilə əlaqəli olan yerüstü sulara və ekosistemlərə təsir göstərməsi mövzusu da diqqətə alınmış, bununla da yeraltı və səth sularının ekoloji həmrəyliyi əks etdirilmişdir.¹²⁰ Direktivin 2-ci maddəsində yeraltı suların anlayışı verilmişdir:¹²¹

“Yeraltı suları doyma zonasında yer səthinin altında olan və yerin və ya yerin təkisi ilə birbaşa təmasda olan bütün sulardır”.

Yeraltı su hövzəsi anlayışı da bu maddədə əks olunmuşdur:¹²²

¹¹⁷ “Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Konvensiya”ya I və II Düzəlişlərin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanunu, mad. 12 (2019).

¹¹⁸ European Commission, The EU Water Framework Directive – Integrated River Basin Management for Europe. Burada bax: https://ec.europa.eu/environment/water/water-framework/index_en.html (son baxış 8 dekabr 2021).

¹¹⁹ Directive of the European Parliament and of the Council establishing a framework for Community action in the field of water policy, 2000/60/EC, preamble (2000). Burada bax: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0060:en:HTML> (son baxış 20 dekabr 2021).

¹²⁰ Yəni orada.

¹²¹ Yəni orada, mad. 2.

¹²² Yəni orada.

“Yeraltı suları hövzəsi sulu təbəqə və ya su layları daxilində yeraltı suların fərqli həcmi deməkdir”.

Direktivdə əsas anlayışlarla yanaşı, yeraltı sularla bağlı dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklər də qoyulur:¹²³

- (i) *“Üzv Dövlətlər çirkləndiricilərin yeraltı sularına daxil olmasının qarşısını almaq və ya məhdudlaşdırmaq və bütün yeraltı su obyektlərinin vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısını almaq üçün zəruri tədbirləri həyata keçirməlidirlər;*
- (ii) *Üzv Dövlətlər yeraltı sularının çirklənməsini tədricən azaltmaq üçün insan fəaliyyətinin təsiri nəticəsində yaranan hər hansı çirkləndiricinin konsentrasiyasında əhəmiyyətli və davamlı artım meylini aradan qaldırmaq üçün zəruri tədbirləri həyata keçirməlidirlər”.*

Direktivin 17-ci maddəsində yeraltı suların çirklənməsinin qarşısının alınması və ona nəzarət strategiyalarından bəhs olunur.¹²⁴ Həmin maddənin 1-ci bəndinə əsasən Avropa Parlamenti və ya Avropa Şurası yeraltı sularının çirklənməsinin qarşısını almaq və ona nəzarət etmək üçün xüsusi tədbirlər görməlidir. Bu cür tədbirlər müvafiq olaraq yeraltı sularının yaxşı kimyəvi vəziyyətinə nail olmaq məqsədinə yönəldilməlidir.¹²⁵

Direktiv və sadalanan bütün beynəlxalq sazişlər, eləcə də yerli qanunvericilik normaları nəzərə alındıqda ekoloji mənbələrin dövlətlər tərəfindən individual şəkildə qorunmasının mümkünsüzlüyünü aydın başa düşmək olur. Buna görə də yeraltı suların idarə edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa və tənzimləmələrə daha çox ehtiyac duyulur. Məhz Direktivdə də ölkələr və bütün əlaqəli tərəflər arasında sərhədlərarası əməkdaşlıq tələbi qoyulmuşdur. Buna uyğun olaraq gələcək illərdə Azərbaycan Respublikasının bu sahədə qəbul edilmiş müxtəlif regional (məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyasının Yeraltı Suların İdarə Edilməsi üzrə Xartiya), dövlətlərarası, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrə üzv olacağını gözləmək olar. Buna baxmayaraq, təkcə üzv olmaq kifayət etmir, bununla yanaşı ratifikasiya olunmuş beynəlxalq sənədlərin tam və hər tərəfli realizəsi də ən az onu qəbul etmək qədər əhəmiyyətlidir. Beləliklə də, tətbiqdəki mövcud boşluqların aradan qaldırılması yeraltı suların tənzimlənməsində mühüm inkişafa səbəb olacaqdır.

Nəticə

Məqalədə bəhs edilən konsepsiyaları və problemləri nəzərə alsaq və hal-hazırda dünyadakı su ehtiyatlarının vəziyyətinə baxsaq, gələcəkdə su mənbələri uğrunda mübarizənin artacağını və hətta “su müharibələrinin” baş verəcəyini inkar etmək o qədər də mümkün görünmür. Məhz buna görə də məqalənin əsas məqsədi yeraltı sular mövzusunda ümumi baxışın

¹²³ Yuxarıda istinad 91, mad. 4.

¹²⁴ Yenə orada, mad. 17.

¹²⁵ Yenə orada.

formalaşdırılmasına nail olmaq, gələcəyin ən əsas içməli su mənbəyinə çevrilməsi gözlənilən bu suların beynəlxalq qanunvericilik və yerli qanunvericilikdəki tənzimlənmə məsələlərini araşdırmaq, habelə mövcud boşluqlara diqqət çəkməkdir. Eyni zamanda problemləri ümumiləşdirərək sonda bir sıra nəticələrə gəlinmişdir və buna uyğun olaraq aşağıdakı müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür:

- İlk olaraq, yeraltı suların Kür və Araz, onların qolları olan çaylar, habelə digər çay (məsələn, Oxçuçay) və yerüstü su mənbələri tərəfindən çirkləndirilməsinin qarşısı alınmalıdır. Bunun üçün müvafiq sərhəd dövlətlərlə (Ermənistan, Gürcüstan) danışıqlar aparılmalıdır;
- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər çirklənmə mənbələri qeydə alınaraq lazımi tədbirlər görülməli və tullantı sularının axıdılması ilə bağlı sərt nəzarət və monitoring tədbirləri həyata keçirilməlidir;
- İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda yerləşən yeraltı sular (məsələn, Kəlbəcər ərazisində yerləşən mineral sular) araşdırılmalı, onlar haqqında məlumatlar toplanılmalı, işğalçı Ermənistan Respublikasının həmin ərazidə yerləşən yeraltı su ekosisteminə vurduğu zərərin miqdarı müəyyənləşdirilməlidir;
- İstifadə olunan yeraltı suların tərkibindəki maddələr haqqında müayinələr aparılmalı və onların hansı məqsədlər üçün (içməli su, məişət, sənaye, sanatoriya-kurort, kənd təsərrüfatı) yararlı olduğu barədə qərara gəlinməlidir;
- Yeraltı suların çıxarılması, istifadəsi sahəsində istifadə olunan texnika modernləşdirilməli, suvarma qurğularının yarısından çoxu yenilənməli və yeraltı sugötürücü qurğularının quraşdırılması prosesi sürətləndirilməlidir;
- Torpaqların şoranlaşmasının yeraltı sulara birbaşa təsiri nəzərə alınmaqla bu haqda müvafiq işlər görülməli, ən azından şoranlaşmanın sürəti azaldılmalıdır;
- Yeraltı suların tənzimlənməsində beynəlxalq əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir.